

SISEEMIGRANT ÕNNEPALU

Tõnu Õnnepalu. Lõpetuse ingel. Märkmeid sügissaarelt. Loomingu Raamatukogu 2015, nr 8–9. 88 lk.

Kaduvik on ilu lõiketera.

Jaana Kaplinski

Minu jaoks on Tõnu Õnnepalu eelkõige huvitav esseist. Seepärast loen ma ka ta raamatuid kui mõttepäevikuid (mida need ju sisuliselt ongi). Varasemad romaanid ei paku huvi. Seal tegeleb Õnnepalu sageli veel epateeriva enesevarjamisega: justkui lubab ja ei luba ka, näitab vilksamisi säärt ja teeb siis süütu näo, nagu poleks midagi juhtunud, poeb varjunimede taha. Ajapikku on Õnnepalu algaja kirjaniku valehäbit üle saanud, tema viimased raamatud „Flandria päevik”, „Paradiis” ja „Mandala” on selles osas ausad ja avavad autori mõttemaailma kenitlemata. Nii ka äsja ilmunud „Lõpetuse ingel”, mis on tegelikult ühe esse mõtteline ja poeetiline edasiarendus.¹

„Lõpetuse ingel” on Õnnepalu tõmbunud jälle perifeeriasse, kolinud kuhugi Lääne-Eesti saarele, kus ta end lähenevaks talveks sisse seab, kõpitseb maja ümber, kõnnib metsas ja mererannal, vaatleb loodust, ja mis peamine – mõtiskleb elu ja kunsti üle. Juba esimeses lõigus annab ta teosele eeleegilise alatooni: „Ka siia saarele sõitsin ma midagi lõpetama, otsima lõppu, mitte algust. Iga raamat on viimane raamat. Iga raamatu, iga draama, iga kunstnikupildi juures valvab lõpetuse ingel” (lk 7).

¹ T. Õ n n e p a l u, Tahaks ju rahu saada... – Vikerkaar 2014, nr 12, lk 115–120.

Ka edasised mõttearendused liiguvad valdavalt nukratel radadel. Põhiliselt on nende lähtekohaks äsja eesti keeleski ilmunud Leo Tolstoi traktaat „Mis on kunst?”. Kui too halastamatu kunsti- ja enesepiitsutus paneb tänapäeva lugeja enamasti muigama või õlgu kehitama, siis Õnnepalu saab vanast krahvist aru, enamgi veel – asub täielikult tema positsioonidele.

Tolstoi kuulutab, et kogu kunst (tema enda looming kaasa arvatud) on tühine ja võlts ning tuleks lausa ära keelata. Õnnepalu mõte on liikunud juba tükk aega samas suunas. Paarikümne aasta eest teatas ta essees „Sõnadest ja asjadest”: „Sest ma olen veendunud, et *kirjandust ei ole üldse vaja*, tema eksistentsi ei õnnestu mitte mingite positiivsete argumentidega põhjendada. [...] Kirjandus on keele sohilaps, midagi sellist, mida sündsuse poolest ei tohiks moodsas maailmas üldse olemas olla.”² Nüüd leiab Õnnepalu „Lõpetuse inglis”: „Ja sellest on ka Tolstoi „Mis on kunst?”. Polnud vaja lugeda just palju lehekülgi, et sellest aru saada. Muidugi! See on sellest. Sellest, et kunst on kahtlane. Alati kahtlane” (lk 13). Ja veel: „...kunstis saab ja tohibki ainult pettuda, sest oma olemuselt on ta ju ometigi pettus!” (lk 17); „...kui kunsti on liiga palju, siis ei tähenda ta enam midagi. Nii nagu kõik need asjad, mida meil on liiga palju. See

² T. Õ n n e p a l u, Sõnadest ja asjadest. – T. Õnnepalu, Ainus armastus. Valik esseid. Tallinn: Varrak, 2011, lk 132. Sarnasele äratundmisele jõudis Jaana Kaplinski juba 1968. aastal. Vt J. K a p l i n s k i, Kirjanduse tähendusest. – J. Kaplinski, Võimaluste võimalikkus. Tallinn: Vagabund, 1997, lk 46–47.

on vabaduse needus, ületootmisühiskonna needus. Toidul pole enam maitset. Sõnal pole enam tähendust” (lk 27). Kunst on konventsioonide võrgustik ja klišeede kogum, samaväärne lauakommetega, milles ei ole midagi olemuslikku. Sellega ei taha Önnepalu, keda kannustab absoluudiiha, aga kuidagi leppida.

Kui nii võtta, siis koosneb kogu vaimne kultuur konventsioonidest ja eelarvamustest.³ Millelgi ei ole ontoloogilist põhja või vähemalt ei ole me suutelised selleni jõudma. Filosoofia, mis on püüdnud sajandeid leida kõigi asjade alust, on sunnitud ikka ja jälle tunnistama oma pankrotti. „Põhjus on lihtne: filosoofia on otsinud absoluutset keelt, mis oleks täiuslikult läbipaistev ning annaks tege- likkust edasi sellisena, nagu see „tõepoolest” on, ilma seda nimetamise ja kirjel- damise käigus võltsimata. See püüdlus oli algusest peale lootusetu, kuna juba oma küsimusi sõnastades kasutame me paratamatult sattumuslikku keelt, mille me leiame valmiskujul eest ja mis pole välja mõeldud metafüüsilisi eesmärke silmas pidades.”⁴ Meie mõtlemisprot- sessi juhivad alati kultuurisõltelised normid ja praktilised vajadused. Isegi nn reaalteadused on ammu loobunud pretensioonist kirjeldada objektiivset reaalsust, asjade tegelikku seisu ja nähtuste olemust, ning opereerivad üksnes mudelitega. Nende tõesuse kriteeriu- miks on tõhusus, mis annab tunnistust sellest, et on jõutud küllalt lähedale mõ- nele olulisele loodusseadusele: ime küll, auto sõidab, lennuk lendab. Kirjandust

³ „Eelarvamus on orgaaniline tõde; ta on iseenesest väär, ehkki põlvest põlve kumu- leerunud ja edasi antud: karistamatult ei saa teda kõrvale heita. Rahvas, kes loobub kerge- käeliselt oma eelarvamustest, eitab end, kuni talle ei jää enam midagi, mida eitada. Kogu- kond püsib ja omab sisu seni, kuni püsivad ja omavad sisu tema eelarvamused.” – E. M. C i o r a n, *Lagunemise lühikursus*. Tallinn: Vagabund, 2002, lk 163.

⁴ L. K o ł a k o w s k i, *Horror metaphysicus*. Tallinn: Valgus, 2000, lk 18.

kui sekundaarsed modelleerivat süsteemi, nagu Tartu–Moskva koolkond teda ristis, võiks hinnata samadelt alustelt.

Tegelikult Önnepalu seda teebki, nähes Tolstoi kombel vagajuttudes tõhusat vahendit inimeste kannatuste leevendamiseks. „Aga selles olen ma tõsine: seebikad on püha kunst. Ühtegi teist nii püha ma nimetada ei oskagi. Ühtegi teist, mis aitaks nii paljusid ja nii palju. [---] Ja asi pole ainult selles, et seriaalid aitavad vanu ja üksikuid, ilmajäetuid ja neid, kes teevad päevast päeva rasket tööd ja meie elu ülalpidamise eest hoolt kannavad. See on vaid nende pühaduse üks tahk. Teine on nende lihtsus, muinasjutulisus, igavikulisus. Hea võidab ja kuri saab karistuse, truudus on viimaks ikka rohkem väärt kui petmine” (lk 16–17).

Önnepalu viimaste raamatute puhul on räägitud tema „minamaastikest”⁵, *mindscape*’ist⁶ või „kirjanduslikust omailmast”⁷. Kõik nad on kenad katus- mõisted, kuid liiga laiad, et olla sisukad. Jakob von Uexküll, kes viimase mõiste lansseeris, omistab omailma igale elus- olendile, eritledes iseäranis üksikasjalikult puugi, *Ixodes ricinus*’e omailma. Ta seletab asja nii: „...kõik, mida subjekt tajub, saab tema *tajuilmaks*, ja kõik, millele ta mõjub, tema *mõjuilmaks*. Tajuilm ja mõjuilm moodustavad ühe tervikliku üksuse, *omailma*.”⁸ Kui lähtuda sellest definitsioonist, siis kuuluvad Önnepalu omailma ka tema lugejad, kriitikud, kirjastajad jne, jne. Vahest teeb termi-

⁵ L. K u r v e t - K ä o s a a r, *Autobiograafia maastikud*. – *Vikerkaar* 2008, nr 7–8, lk 152–156.

⁶ T. K i r s s, *Estonian Landscapes and Mindscapes: Three Preludes*. – *Elm. Estonian literary magazine*, Spring 2010, nr 30, lk 20–23.

⁷ B. M e l t s, *Paradiis – Tõnu Önnepalu kirjanduslik omailm*. – *Keel ja Kirjandus* 2014, nr 7, lk 509–524.

⁸ J. v o n U e x k ü l l, *Rännud loomade ja inimeste omailmades*. – J. von Uexküll, *Oma- ilmad*. Tartu: Ilmamaa, 2012, lk 80.

nikasutuse mõttekamaks, kui räägime kirjanduslikust maailmast, sellest, kuidas autor oma teostes oma maailma kujutab? Siingi on küsitavusi. Kas teos peab olema (olu)kirjelduslik ja faktitruu, kas kirjutaja isik peab olema selgelt nähtaval, et luua kirjanduslikku maailma (subjektiivsus on sinna iseenesest sisse kirjutatud)? Sel juhul on kõigi memuaaride puhul tegemist ühe või teise maailma representatsiooniga. Või otse vastupidi: teos peab olema selgelt fiktsionaalne või imaginaarne nagu Italo Calvino „Nähtamatud linnad”? Niimoodi küsima sunnib see, et kindlalt äratuntavat Kõpu poolsaart, mida Önnepalu oma romaanides kirjeldab, on kõrvutatud maailmaloomise aspektist ka A. H. Tammsaare Vargamäe ja Mats Traadi Palanumäega.⁹

Terminid terminiteks. Muidugi on oluline ka kujutuslik moment, kuid Önnepalu arutluste taustaks ja kirjelduste fookuses on ju sotsiaalne tegelikkus, seesama, millest kirjutavad ajalehed ja mida me võime oma silmaga tunnistada: väljasurev Eesti küla, sööti jääv Eestimaa, võsastuvad kultuurmaastikud, mille metsik loodus tasapisi tagasi võtab. Önnepalu vaatab seda kõike kõrvalt, ta ei ole sealse kogukonnas oma, kuigi tahaks olla. Ta on emigrant, siseemigrant. Seda tajub ta juba „Hinnas”, nimetades saarel elatud aastaid pagendusaastaiks ja vastavat seisundit eksiiliks.¹⁰ Ta ei ole seal oma, kuid üritab ennast sinna sisse mõelda. „Mandalas” nendib ta kerge irooniaga: „Ta nimelt kujutles, et temast võibki saada maamees, tõeline lihtne

inimene, kes teenib oma leiva igapäevase raske tööga, oma *kätega*. Noh, teeb kasvõi metsa. Või harib aeda. Ei kirjuta enam iial ridagi.”¹¹ (Ei maksa lasta ennast eksitada „Mandala” tema-vormist: „...ainsuse esimene isik võimaldab tegelikult luua distantsi, *ümb*er kehastuda. „Tema” võib olla veel isiklikum kui „mina”.¹²) See on muidugi teostumatu soovunelm. Vaadeldes asja laiemal, Teise maailmasõja ja selle põhjustatud rahvarände taustal, jõuab Önnepalu pessimistlikule järeldusele: „Põlisusest ja paiksusest on nüüdseks ... jäänud vaid varemed, mälestuskillud – ja romantiline igatsus. Sest juurteta turistidena ei idealiseeri me midagi rohkem (ja ebaõiglasemalt) kui kodukollet maal, külas, kogukonnas, paiksuses. Sest neid asju pole meie jaoks enam olemas. Me võime neid küll teataval määral taasluua, aga siiski ainult ersatsina, jäljendusena, kitsina.”¹³

Oma esseedes on Önnepalu vaagunud siseemigratsiooni kui nähtust. Siseemigratsioon, „mis sisaldab endas nii rännu kui paigalejäämise mõtet, on ka seepärast tänuväärne leid, et teda saab käsitada kahel täiesti mõttekal moel. Esiteks pagulusena maalt lahkumata, väljarändamisena kuhugi äärealadele, metsa(vahiks), provintsi ... või ka elu äärealadele: valvuriks, katlakütjaks jne. Samal ajal võib „sise” tähendada emigratsiooni iseendasse, sümboolset väljarändu ühiskonnast, oma sisemist kõrbeteekonda, oma vaimset ermitaaži. Ühesõnaga, „endassesüüvimist”, mida see sõna ka ei märgiks.”¹⁴

⁹ T. Kirss, *Estonian Landscapes and Mindscapes*, lk 20–21, 23. Metodoloogilist tuge sellistele kõrvutustele võiks pakkuda Nelson Goodman, kes täheldab: „Maailmategemine, sellisena nagu meie seda tunneme, algab alati juba käepärastest maailmadest, tegemine on ümbertegemine.” – N. Goodman, *Kuidas tehakse maailmu*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2014, lk 16.

¹⁰ T. Önnepalu, *Hind*. Tallinn: Tuum, 1995, lk 27, 123.

¹¹ T. Önnepalu, *Mandala*. Tallinn: Varak, 2012, lk 125.

¹² T. Önnepalu, *SS-Obersturmbannführer Max Aue, ligimene*. – T. Önnepalu, *Ainus armastus*, lk 237–238.

¹³ T. Önnepalu, *Neli romaani*. Turisti märkmeid sõjast. – T. Önnepalu, *Ainus armastus*, lk 216–217.

¹⁴ T. Önnepalu, *Kui...: Küpsemine*. Aleksander Suumani kaks luuletust ja üks raamat („Meil siin Hüperboreas”). – T. Önnepalu, *Ainus armastus*, lk 91.

Õnnepalu on siseemigrant nii esimeses kui ka teises tähenduses. Ta jääb selles hääbivas külakogukonnas tahestahtmata võõraks. Kuid mõlemas – nii marginaalsuses kui ka hääbumises – on omajagu ülevust ja ilu: „Kui vaid saaks ja jõuaks, me konserveeriksime kogu minneviiku, kogu selle laguneva oleku. See on ilus. Aga me pole nõus tunnistama, et ilus ongi temas see, et ta on kadumas. Tehes lõpu sellele kaduvusele, tapame me ilu” (lk 43).

Kuigi Õnnepalu on peaaegu kõikjal võõras, muulane, manukas, paistab üks osapool, üks vägi – loodus – teda omaks võtvat (ja vastupidi). Tundlikult maalitud maastikud ja kirjeldatud loodusnähtused ei ole paljalt kulissid või hingeseisundi metafoorsed kajastused romantismi vaimus. Õnnepalu suhe on vahetu ja empaatiline, ta liigub justkui Assisi Franciscus looduse pühakojas. „Maa peal oli juba kaunis pime, ainult aukudes pilvede vahel oli veel valgust. Neid ma siis vaatasin, neid heledaid auke, punktina plinkivat majakatuld vasakul ja otse mu ees tuule käes visklevat musta kadaka-põõsast. Temalegi oli elu sisse tulnud.

See oli olend mu ees, hing. Keegi, kes oli tulnud otse eeslavale, et midagi öelda, et öelda oma lootust” (lk 18). Õnnepalu näib mõistvat kadaka hingeelu, või kui soovite, saab osa tema maailmast.

Kaheksa aasta taguses „Flandria päevikus” töötab Õnnepalu: „Ma luban, et kui ma hakkan uuest aastast päevikut pidama, siis sinna panen ma kirja ainult selle, mis toimub, mis on sündinud. Ei mingeid arutlusi ega „mõtteid”. Lõpuks on need mõtted nii mõttetud. Kuhu nad meid ikka viivad. Arusaamisele? Aga arusaamisele millest? Sellest, mis me oleme ise välja mõelnud ja nimetame nüüd eluks või tegelikkuseks?”¹⁵ Tore, et Õnnepalu on oma töötust murdnud, nagu ka vana Tolstoi, kes pärast kirjandusest lahtiütlemist kirjutas veel „Ülestõusmise”. Tühja sest objektiivsusest realsusest! Meid huvitab ligimeste mõttemaailm, psüühiline realsus kõigis tema vastuoludes.

JOEL SANG

¹⁵ T. Õnnepalu, Flandria päevik. Tallinn: Varrak, 2007, lk 330.